

Az Árpád-kori Magyarország Liptó megyétől Pilis megyéig*

1. GYÖRFFY GYÖRGY Árpád-kori történeti földrajza egy-egy kötetének megjelenése mindig kivételes, ünnepi esemény a magyar tudományosságban, a történettudomány mellett főleg a nyelvtudományban. Az első kötet 1963-ban, a második és a harmadik kötet pedig 1987-ben látott napvilágot. Annak idején „Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban” (MNY. 1988: 129—55) címen ismertettem és méltattam őket, beleillesztve a magyar történeti földrajz fejlődésének menetébe és rámutatva Györffy György elévülhetetlen érdemeire e tudományág fellendítésében. (L. még: MNY. 1994: 402—4.) Az Árpád-kori Kárpát-medencének és lakóinak fölényes ismeretére épülő munkássága az utóbbi évtizedekben megtermékenyítette a történeti, nyelvészeti, földrajzi, történeti demográfiai stb. kutatásokat egyaránt.

Az Árpád-kori történeti földrajz harmadik kötetének közzététele után a fáradhatatlan Györffy György, akit 1990-ben az MTA levelező tagjának, 1991-ben rendes tagjának választott, egész sor alapvető munkát jelentetett meg. Ezeknek az éveknek a termése is kitenne akár egy teljes életművet. L.: Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás? Válogatott tanulmányok (Bp., 1988.); A magyarság keleti elemei (Bp., 1990.); Történelmi atlasz készítésének kérdéséhez (Bp., 1991.); Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések — új válaszok (Bp., 1993.); Államalapító apa és fia (Bukarest—Kolozsvár, 1997.); Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi

* GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. IV. Liptó, Máramaros, Moson, Nagysziget, Nógrád, Nyitra, Pest és Pilis megye. Budapest, 1998. 720 lap + 6 térkép-melléklet. [A szöveg közti térképek száma 26.]

székvárossá alakulásig (Bp., 1997.). Főszerkesztőként is számos hiánypótló kiadványt gondozott, látott el előszóval, kommentárokkal, saját magvas részlettanulmányaival: *Diplomata Hungariae Antiquissima. I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131* (Bp., 1992.); *Chartae antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196* (Bp., 1994.); *A honfoglalásról sok szemmel: I. Honfoglalás és régészet. II. A honfoglaláskor írott forrásai. III. Honfoglalás és nyelvészet. IV. Honfoglalás és néprajz* (Bp., 1994—1997.); *Árpád-kori oklevelek 1001—1196* (Bp., 1997.).

De eközben folyamatosan és töretlen kedvvel dolgozott legnagyobb szabású, szívéhez legközelebb álló művén, az Árpád-kori történeti földrajzon is. Ennek a méltán „opus magnum”-nak minősíthető alkotásnak most kezünkbe került negyedik kötete azoknak a vármegyéknek a történeti földrajzát öleli fel, amelyek L betűvel kezdődően Pilis megyéig terjednek. A tervek szerint ebben a kötetben kellett volna helyet kapnia Pozsega és Pozsony megyének is. Ám Pest és Pilis megye, valamint a Nagyszigeti (Csepeli) ispánság adatgazdagsága miatt Pozsega és a nagyméretű Pozsony megye szükségképpen kimaradt a IV. kötetből.

A feldolgozás elvei a IV. kötetben is azok, mint az előző kötetekben. S az eredmény most is lenyűgöző. A gondosan összegyűjtött és megrostált adatok áradó bőségét megtermékenyítette Györffy György alkotó fantáziája, hogy szintézisszerű összképben tárhassa elénk a részletvizsgálat alá vont, de a teljes ország egységébe is beillesztett Árpád-kori vármegyéink földrajzát és társadalmi viszonyait.

A megyék betűrendjében haladva ismertetem a IV. kötet hatalmas anyagát, amelyből elsősorban az etnikai és a gazdag nyelvi vonatkozásokra figyelek. A kötet némely részletéhez főleg etimológiai természetű észrevételeket, kiegészítő megjegyzéseket fűzök.

2. a) Liptó megye (Györffy 4: 39—108). — A megye első kora középkori szláv lakói feltehetően az Északi-Kárpátok völgyei felől költöztek ide. A IX. században, az avar birodalom bukásakor bizonyára kisebb avar és gepida csoportok menekültek a helyi szlávok közé. A túlnyomó többségükben szláv helynevek között Györffy talált egy olyan víznevet, amelyet a bolgár jellegű késő avarból származtat, s amely arra mutathat, hogy a megye közepe táján egy avar főember szállott meg. A *Libela* ~ *Libula* víznév ugyanis összevehető egy avar *Il-Bojla* méltóságnév **il-bela* alakjának szláv hangátvetéses *Libela* alakjával. Az avar birodalom szlávok lakta peremterületein *bojla* (*vojla*, *beila*) címet viselő tartományurak másutt, így morva és dél-lengyel területen is tarthatták székhelyüket. A Vág vízvidékéhez tartozó *Libela* mentén egy avar *il-bojla* > bolgár-szláv *il-bela* titulusú tartományúr szállhatott meg. (Györffy 4: 43. Más magyarázati lehetőség: FNESz.⁴ 1: 734 *Királylubella* a.) Györffy szerint *Béla* herceg, illetve király nevének etimonja is a török *bojla* méltóságnév (Száz. 1958: 75). A X. század elejétől Liptó megye területe magyar gyepűelve lett a Krakkón székelő fehér-horvát (viszlyán) uralkodók földje felé. Györffy magyar vezéri helynévnek tartja az 1297-ben említett *Leventé*-t, amely falu talán a megye közepén, Magyarfalu táján kereshető. Névadója Györffy szerint Árpád legidősebb fia, Levente lehetett, akinek nevét a délkelet-morvaországi Břeclav város régi *Lauentenburch* neve is fenntarhatta. (Másként: HOSÁK—ŠRÁMEK 1: 119. A *Levente* személynévhez és a Liptó megyei *Levente* faluhoz l. FEHÉRTÓI: MNy. 1997: 426—41 is.) A vélelmezhető hercegi szálláshellyel összekapcsolhatónak látszik az Alacsony-Tátra keleti részén, négy megye — Liptó, Gömör, Szepes és Zólyom — találkozási pontján emelkedő Király-hegység szláv névadáson alapuló régi „(ad montem) *Quenez*” (Györffy 4: 105) neve, továbbá a környékbeli falvakban azok a személynevek, amelyek X. századi magyar vezérek emlékét őrizték: *Jutach*, *Zolok*, *Laad* (Györffy 4: 79), *Ond* (i. m. 4: 54). A párhuzamos magyar—szláv névpárok közül (*Mély-patak* ~ *Hl[u]boký potok*, *Száráz* ~

Suchý potok, Hódos-patak ~ Bobrovec, Hódász ~ Bobrovník, Solymos ~ Sokolče stb.) két-nyelvűsége következtethetünk. Liptó megye nyugati részén, Rózsahegynél (Rosenberg) vezetett át Krakkó felől az az országos főút, amelynek árvai szakasza mellé az Árpádok a katonáskodó norman-rúsz *kölpény* népcsoport örtelepét helyezhették el. Ennek nevét őrizheti az árvai *Kubin* helységnév. *Liptó*-t talán első ide rendelt, szláv nevű ispánja után nevezték el. Az udvari szolgálónépek szervezetébe tagolódtak azok a települések, amelyek neve foglalkozásra utal. Ilyen helység volt a hódprémmelel adózó *Hódász ~ Bobrovník* (Györffy 4: 46 *Bobrovec ~ Bobróc* névalakot közöl, ám ez a hódban való bőségéről elnevezett Hódos-patakra, ill. a partján települt falura vonatkozik); a fenyőből csónakkészítéshez szurkot égető és főző *Dechtáre* (rég magyar nevén *Vida földje*); a vadászatot segítő *Solymos ~ Sokolče*; a Sztoisa királyi kutyapecérről (canifer) elnevezett *Sztosháza ~ Stošice*; egy királyi regős (joculator) fiáról kaphatta nevét *Dománülése*, amely helységet később vihardöntött erdeiről *Vészverés*-nek, szlávul *Porubá*-nak, végül templomáról *Szentiván*-nak nevezték el.

A „conditionarii qui vulgo *kepus* vocarentur” (Györffy 4: 79) *kapus*-nak értelmezhető szolgálónépek lehettek. Sajátos őrszolgálatot láthattak el az **őr-fiak*-nak felfogható Sztrazs fiai (*filii Stras*), amely talán olyan képzés, mint a Vág nyitrai partján **lövő fiai* (Salamer lövő [saggittarius] fiai: Györffy 4: 377). A térség magyar helyneveinek névadói a zólyomi erdőispánság alá tartozó, de igazgatásilag egyre jobban önállósuló és 1230-tól megyévé alakuló liptói territorium királyi uradalmának mindenkorai tisztjei, a fegyveres, lóval szolgáló jobbágyok lehettek. Utódaik, a jobbágyfiak (*filii iobagionum*) korai személynevei mindamelllett arra mutatnak, hogy magyarok mellett jelentős részük helyi vagy a hegyeken túlról beköltözött lengyel, cseh és morva (azaz szláv) népiségű, a XIII. század elejétől pedig német (bajor és szász), valamint latin (vallon-olasz) volt. Liptóban a jobbágyfiak elkülönített földbirtokukra, többnyire saját házuk köré helyi vagy hegyeken túli zsellér-kolonus (*sedler* azaz *Siedler*) telepéseket telepítettek le, róluk nevezve el a kis települést, majd falut.

Az Árva folyó torkolatánál települt *Árvaszáda* helység szócikkében Györffy (4: 53) névalkotási párhuzamként megemlíti a Valkó megyei *Drá(va)szád*-ot: XV. század első fele: „*Drazad ... ubi aque Drave cadit in Danubium*” (CSÁNKI 2: 281). — A *Medekes* és *Patak* (Györffy 4: 80, 88) szócikkében hegy-, patak- és földterületnévként is szereplő *Medekes* nyelvi eredete a következőkben foglalható össze. Szlovákia 1: 50 000-es méretarányú alaptérképeinek összevont helynévmutatójában Közép-Szlovákia területén a következő helynevek vannak etimológiai kapcsolatban Liptó megye Árpád-kori *Medekes*-ével: *Medokýš* ’vízfolyás a Liptószentmiklósi körzetben’, *Medokýš* ’forrás a Turócszentmártoni körzetben’, *Medokýš* ’vízfolyás a Turócszentmártoni körzetben’, *Medokýšne ~ Medokýšné* ’616 m magas hegy a Zólyomi körzetben’ (GeogrNázv. 2 [1977]: 92). Közülük az első *Medokýš* azonosítható *Medekes*-sel. E szlovák helynevek köznévi előzménye a szlovák *medokýš* ’savanyúvíz, ásványvíz’ (köznévi használatban 1634 óta, helynévi használatban 1278 óta Liptóból és 1556-ból Garamhalászból adatozza HSSJ. 2: 279). Ez az összetett főnév a szláv nyelvek közül egyedül a szlovákban található meg; a *med* ’méz, Honig’ főnévnek és a *kysit* ’erjeszt, savanyít’ származékának, az önállóan nem használatos *-kýš*-nek az összetételeként keletkezett (ŠMILAUER, Vod. 466; EtSISJaz. 18: 55). Szemléleti háttere talán a méhserrel vagy a megsavanyodott, romlott mézzel való ízbeli hasonlóságban kereshető. Helynévvé úgy vált, ahogyan a *št’avica, ščevica* ’savanyúvíz, csevica’: 1245/1423: *Sewicha*, terra (ILA 4: 131 *Tornalja* a.), 1361: *Cheuiche*, fons (uo.; 1. még GREGOR, Bergb. 40). A magyar *borkút* ’savanyúvízforrás’ (1244/1271: OklSz. 85), ’ásványvíz, savanyúvíz’ (NyK. 2: 374) is szolgáltatott helynevet: *Borkút* ’hely Sáros megyében Bártfa északi vidékén’ [1247/1500/1547: ad *Burcuth*: FEJÉR,

CD. 6/2: 376, l. még ORTVAY, Vízr. 1: 166]; *Borkút* 'birtok Szepes megyében Kereszt-falu és Száztelek környékén' [1307: *Burkut*: RDES. 1: 237; 1401: *Boorkwth*: ZsigmOkl. 1: 123, l. még CSÁNKI 1: 260 *Keresztfalva* a.]; *Borkút* 'helység Szolnok-Doboka megyében Magyarlápостól észak-északnyugatra' [1381: *Burkuth*: SUCIU 1: 94]; *Borkút* 'ma Tiszaborkút Rahótól észak-északkeletre' [1684: BÉLAY, Már. 130]. L. még a Sopron megyei *Sauerbrunn* üdülőhelyet, amelynek neve 1877 körül *Savanyúkút* lett, valamint a Kissáros határában, Eperjestől délnyugatra levő *Savanyúvíz* [1879: *Savanyu víz*: Eperies und Göllnitz. 1: 75 000-es térkép] gyógyforrást és a tőle kelet-délkeletre található *Borkút* [1879: uo., de l. már 1411: „ad puteum *Borkuth*”: ZsigmOkl. 3: 241 és 1261: *Burcut*: ÁÚO. 3: 4 és ORTVAY, Vízr. 1: 166 is] forrást. Vö. 1816: „az Eperjesi *savanyú víz*, melly ... magyarul *borkútnak* is neveztetik” (HÜBNER, Lex. 4: 410). E két hely szlovák névalakja *Kvašná Voda*, illetőleg *Borkút* [1995—96: Podrobný autoatlas. Slovenská republika 1: 100 000. 32]. L. még *Borvízkút* 'a hétfalusi Tatrang Patakszer nevű utcájánál fekvő borvízforrás' (ÁRVAY 176). A háromtagú *borvízkút* (SzT. 1: 1039) összetétel közepső tagjának elhagyásával magyarázhatjuk magát a kéttagú *borkút* összetételt is. Az efféle kihagyásos, elliptikus összetételekre l. *aszúbor* < *aszúszőlőbor*, *macskakő* < *macskafejő*, *karóra* < *karkötőóra* stb. (A jelenségre l. MNy. 1968: 214—5.)

b) Máramaros megye (Györffy 4: 109—129). — Kezdetben Ugocsa vármegyével egy igazgatási egységet alkotott, de maga Ugocsa sem tartozott az első alapítású vármegyék közé, hanem Bereghez hasonlóan királyi erdőispánság volt, amellyel egyezően egy első alapítású vármegyéből, mégpedig Borsova megyéből vált ki mint annak kárpáti határvidéke. Ez a csapadékos erdőrengeteg az avar korban visszavonuló gepidavár-szláv népességnek adhatott otthont. Néhány szláv vagy ismeretlen eredetű folyónéven kívül a térség korai víz- és hegynevei magyar eredetűek: *Fekete-patak*, *Kelemen pataka*, *Orosz-víz*, *Sebes-patak*, *Sós-patak*, illetőleg *Avas*, *Szép-havas*, *Hegyorrr* (a mai *Pop Ivan*), *Közép-bérc*, *Széplés havasa* (a mai *Cibles*), *Vész-bérc* (a vész vihardöntött erdőséget, vészverést jelentett) stb. A Borsova megyével való egykori kapcsolatot tükrözheti az is, hogy nemcsak *Borsova* szláv képzővel bővült neve alakult a magyar *Bors* személynévből, hanem a Felső-Tisza mellékvizének, a Visónak a forrásvidékén fekvő *Bors(a)* is. Névadóként Györffy (4: 113) az Árpád-fiaknak alávetett anonymusi „kun” (kabar) *Bors* vezérre gondol. Az ugocsa-máramarosi királyi erdőispánság udvarhelye Szigeten (ma Máramarossziget) lehetett, és a Tisza túlsó partján levő *Fejéregyház* (ma Tiszafejéregyház) falu neve korai királyi kápolnára utalhat. Az Árpád-kor végén megindult a területen a királyi só kitermelése. A tatárjárás 50%-os (!) népességcsökkenésével megszűnt a lakatlan gyepüelvéknek az ország belseje felől történő benépesítése. Az 1308 előtt önálló tartományurassággá emelkedett Máramaros új sorsát Károly Róbert határozta meg, amennyiben a királyi jog alá tartozó lakatlan gyepüelvékre és az uralmára törő főuraktól elkobzott és elnéptelenített falvakba megbízhatónak látszó idegen népelemeket telepített, és szembefordulva a vlach Bazaráb havaselvi vajdával, uralmát Moldva felé erősítendő Bogdán oláh vajdát Máramarosba telepítette.

A továbbiakban Györffy szükségesnek tartotta Moldva korai történetének tömör összefoglalását a kétségtelen forrásadatok alapján. Moldva területe 837 tájától 895-ig magyar törzsek szálláshelye volt, de 900 tájától a besenyők Jyla (Gyula) törzse települt ide, majd úz és komán-kun előnyomulás következett. A XI. század végén a fekete és fehér kunok (kománok) lakták Moldvát némi besenyő maradványnépesség mellett. Ettől kezdve a Don és Duna közét latinul *Cumania*-nak, keleti forrásokban *Kipcsak*-nak nevezték. Ténylegesen Dél-Ukrajna, Moldva és Havasalföld (a későbbi Ó-Románia) térsége kun-komán törzsek lakóterülete volt 1223-ig, majd több menekülő kun törzs Moldvá-

ban szorult össze, a magyar király fősége alá vetve magát. Részükre alapította II. Endre király és Róbert esztergomi érsek 1227-ben a dél-moldvai Milkó római katolikus püspökséget. A magyar királyság Kárpátokon túli peremterületeire már a XII. század derekától áttelepedhettek olyan magyar népelemek, amelyek a szászok Kelet-Erdélybe telepítésekor kiszorultak onnan. E csángó-magyarok lelki gondozását a milkói kun püspökség láthatta el. 1239-ben a moldvai kunok zöme betelepült a magyar Alföldre, de királyuknak a mohi csata előtt Pesten történt megölése miatt átköltöztek Konstantinápoly közelébe, a védettebb Thrácia területére. 1246 után IV. Béla visszahívta a kunokat a Balkánról. Kun Lászlótól kezdve királyaink sikerrel telepíthettek a Balkánról Magyarországra vlachokat. Az e tájról beköltözött vlach telepítvények jellegzetessége az, hogy a magyarul *tót*-nak nevezett szlávok 1200 utáni magyarországi telepítvényeit (a *Tótfalu*-kat) a hazájukban lakó szláv népelem nevével *Sírbi*-nek nevezték, nem csupán Bihar, Hunyad és Zaránd, hanem Szatmár és Máramaros megyében is. (Máramarosban csak a kései: 1405/1659 *Szirbfalva*, mai *Sírbi* néven jön elő.) Máramarosban a telepítő kenézek birtoklásának első okleveles emléke 1326-ból való. A legnagyobb vlach beköltözés 1334/35-ben történt, amikor Mikola fia Bogdán vajda népével Szerbia felől háromnegyed éven át költözött be. Már jóval a kenézek és vajdák telepítése előtt megindult a főleg sóvágó és sószállító városok (Visk, Huszt, Técső, Hosszúmező) magyar és szász vendégekkel való benépesítése. A *vlach* néven emlegetett népesség a térségben ruszin és román volt.

A hatalmas területű megye helységeiről mindössze 13 szócikk készülhetett. Több helysére nincs Árpád- vagy Anjou-kori adat. — *Gyulafalva* (Györffy 4: 123) szócikkéből valamilyen technikai galiba folytán kimaradt az idézett oklevélrészlet eleje az évszámmal együtt. (L. *Nyíres* szócikkét a 126. oldalon.) — A „Máramaros megye a XIV. század elejéig” című térképmelléklet szerint a mai *Nagy-ág* folyó korábbi neve *Huszt* volt. Csakhogy a későn (1505) felbukkanó *Nagy-ág* nem *Huszt*-tal, hanem azzal a *Fekete-Iza*-val azonosítandó, amely a Huszt várostól észak-északkeletre fekvő, 1387 óta adatolt *Iza* helység 1390. évi határjárásában szerepel (MárDipl. 101; BÉLAY, Már. 157 *Iza* a.; a magyarázatához l. Benkő-Eml. 1991. 355). *Huszt* a róla elnevezett városon átfolyó és jobbról a Tiszába ömlő pataknak a neve; névváltozata *Husztica* : *Хусмеуѣ* (FNESz.⁴ 1: 617). A patak középső folyása mentén fekszik *Husztköz* (1391).

c) Moson vármegye (Györffy 4: 131—85). — A Dunántúl északnyugati zuga a római korban Pannonia kettéosztásakor Felső-Pannonia része lett. Az itt létesült nagyobb települések közül több is azonosítható: *Ad Flexum* (Mosonmagyaróvár), *Gerulata* (Oroszvár), *Quadrata* / *Stailuco* (Lébény-Barátföldpuszta), *Vlmus* (Sásony / Winden am See). Pannonia 567 táján az avarok uralma alá került. Ám a félnomád, jobbára bolgár-török avarság nem tudott ellenállni Nagy Károly és frank seregei támadásainak. Főként a császár 791. évi őszi támadása sújtotta e vidéket, amely a 830-as évektől a Morva menti szlávok támadásának lett a célpontja. 862-től a magyarok támadásai is egyre inkább lehetetlenné tették az avar—szláv—bajor keveréklakosság létét. A magyarok a 899—900. évi itáliai kalandozásuk után vették birtokba Pannoniát. A Keleti Frank Birodalom vezetői 904-ben a magyarok rangban első fejedelmének, Kurszán kendének a megölésével próbálták Pannoniát visszaszerezni. Ám a magyar fejedelemség összeroppantása nem sikerült. Az egyeduralom a tényleges hatalmat birtokló Árpád vezér és fiai kezére szállt, akik már 902 őszen megdöntötték Nagy-Morvaországot, majd 907-ben Pozsony mellett tönkrevették a Pannoniát visszaszerezni törekvő bajor hadat. Arnulf bajor herceg 914-ben békére kényszerült, amelynek értelmében átengedte az Enns folyóig terjedő mai Alsó-Ausztria területét. Györffy nézete szerint a meggyilkolt Kurszán kende utóda le-

hetett az a türk nyelven 'uralkodó herceg'-et jelentő *tegin* ~ *tegit* méltóságnévből képzett, *Tühütüm* nevet viselő vezér, aki Anonymus hét vezére közt *Tuhutum* néven szerepel, s később helynévben a Buda alatti *Tétény* (Budatétény, Nagytétény) és a Fertőtől keletre fekvő *Tétény* (Mosontétény) őrizte nevét. Az is meglehet, hogy másik, hegyvidéki nyári szállásának emléke maradt fenn *Tattendorf* nevében Badentől délkeletre. (*Tattendorf* más értelmezési lehetősége: 'Dorf eines *Tato*'.) II. (Civakodó) Henrik (herceg, utóbb király, majd császár) hűgának, a bajor Gizellának házassága a magyar Vajk-Istvánnal azt eredményezte, hogy 996-tól az osztrák—magyar határt egy évezredre a Lajta és a Morva folyó vonalán állapították meg. Vitára csupán Hainburg várának hovatarozása adott okot. Szent Istvánnak a Lajta—Fischa közti szerzeménye csak átmeneti volt (1030—1044). Ezt a gyeplévi sávot a németek *Vierfeld*-nek nevezték. Mosonvár az 1030-as évektől lett megyeszékhely, de a térség elsődleges központja Győr volt. A határörgróf szerepét betöltő mosoni ispán alá tartozhattak besenyők, figyelő szolgálatot ellátó örök (speculatores), székely lövők vagy lövérek; vári szolgálónépek voltak Halászbán, királyi kardverők lakhatták Mecsért, Kálon erdőővők éltek. A német—magyar etnikai határ a XIII/XIV. század fordulójától, a hegyeshalom—óvári résztől eltekintve, megközelítette mai vonalát.

A X. század végétől a Magyarország és a Német-Római Birodalom határát alkotó Lajta folyón épített híd két oldalán két hídfő település létesült: magyar oldalon az Anonymus által említett *Göncölhida* (ma Királyhida / Bruckneudorf), későbbi nevén *Aserik-Bruck*, amely névváltozat arra utalhatott, hogy Ascherik (Asztrik)-Anasztáz esztergomi érsek (1007—1030-as évek) volt a hídvám feltehető élvezője. A Lajta német oldalán létesült Bruck (ma Bruck an der Leitha) idővel várossá fejlődött, a gyeplévének tekintett magyar oldal településéről viszont alig tudósítanak a források.

Család neve szerint hajdan rab cselédek által lakott föld volt (Györffy 4: 145). — *Haslau* (Deutsch-Haslau a Lajta bal partján és Ungarisch-Haslau a Lajta jobb partján) sorsát Györffy (4: 149) összekapcsolja a Duna és a Lajta közötti síkság egykori *Nyulas-mező* (később *Nyulasok*, legújában — a német *Heideboden* mintájára — *Fenyér*) nevével. (A tájnév történetéhez l. NytudÉrt. 139. sz. 37, 38.) Ebben bizonyára az vezérelte, hogy a német *Haslau*-ban a magyar *nyúl* állatnév értelmi egyenértékését vélte megtalálni (ófelnémet *haso*, középfelnémet *hase*, újfelnémet *Hase*). Am a német helységnév-kutatók egységesen azon a véleményen vannak, hogy a nagyszámú *Haslau* (például *Haslau an der Donau* Hainburg és Fischamend Markt között), *Haslach*, *Haselbach*, *Haselbrunnen*, *Haselhof*, *Haselstein*-féle helynevek előtagjában a gyűjtőnévi használatú német *Hasel* (ófelnémet *hasal*, középfelnémet *hasel*) 'mogyorócserje, mogyorócserjés' növénynév rejlik (FörstOn. 1: 1277—1283; UMLAUFT, ÖU. 81; KISCH, Sieb. 80; BACH, DtNam. 2/1: 311). A magyarban a *Mogyorós*, *Mogyoród*, *Monyoród*, *Monyorókerék*, *Magyaró*, *Magyaród* vethető velük össze. Tehát a növényneves német *Haslau* és az állatneves magyar *Nyulas-mező* más-más névadási kategóriába tartozik. Jelentésük csupán népetimológias alapon (*Hase* = *Hasel*) azonosítható. — Az egykori *Kálló* későbbi *Miklósfalva* > *Miklóshalma*, *Nickelsdorf* neve Pat nádor ükunokájára, Óvári Miklósrá vagy ennek hasonló nevű unokaöccsére emlékeztethet (Györffy 4: 151). — *Oroszvár* neve a 955 utáni határmegerősítéskor vagy a nyugati gyeplék visszavonásakor (970—977) idelelepített oroszokkal kapcsolható össze. A német **Kervellenburg* ? 'Oroszvár' lehetne „az ókori *Gerula(tum)* névnek a germánban tovább élő *Gervell* ~ *Kervell* alakja, s így a mai német *Karlbürg* ['Oroszvár'] neve is az ÉNy Pannoniában tovább élő nevek közé sorolható, de lehet más megoldás is; a rúz határvédő elemek magyar *kölpény* nevének a germán *kylfing* felel meg; s ez esetben *kerfell(en)* népetimológias német többes számú alak is számba vehető.” (Györffy 4: 169—170. MOÓR, Westung. 136 szerint a németek az

Oroszvár-ba a magyar *rossz* 'schlecht, böse' melléknevet értették bele, s mivel a *Karl* ~ *Kerl* már a régi németben is pejoratív árnyalatú volt, hamis tükörfordításként megalkották a maguk *Karlbürg* ~ *Kerlbürg* névváltozatát.) — A Fertő melletti *Sásony* német *Winden* (am See) nevét az itt lakó szlovénekről kapta. — Az egyetlen oklevélből ismert *Szolocs* (*Zuluch*) neve Györffy (4: 182) szerint szláv eredetű és sóra utal, mint a Bihar megyei *Szalacs* is. — *Tördemic*-et a legutóbbi időkig Miklóshalmával (*Nickelsdorf*) azonosították. Györffy (4: 183) szerint a XV. században feltűnő Féltorony helyén feküdt.

d) Nagyszigeti (Csepeli) ispánság (Györffy 4: 187—206). — Árpád-házi fejedelmek korában Csepel-sziget a fejedelmek nyaraló és vadászó helye volt. Kezdetben bizonyára Fejér megye részét képezte, de 1200 tájától a források szerint már önálló ispánság volt. Feladatköréhez tartozott a királyi ménes őrzése. Az oklevelek emlegetnek erdőóvókat is. Ők az erdőispánságok jellegzetes szolgálói voltak. Úgy látszik, hogy Tököl keleti, erdőóvók által lakott részét egy ideig *Erdő*-nek nevezték. A kisebbik Duna-ág alsó részénél fekvő *Halásztelek* neve halászok lakóhelyére utal. Ezek ugyanúgy a királyi asztal ellátását szolgálták, mint a *Födemes*-en lakó méhészek és a Csepel melletti *Szőlős* vincellérei. A Tököltől délre található *Fajdkereke* neve kisebb kerek erdőre mutat, amelyben fajdra lehetett vadászni. A Lórév feletti *Őrsziget* talán a királyi révhely őrzésével kapcsolatos elnevezés. A sziget őrzésével függhet össze, hogy északi végén, Csepelnél *Les-hegy*, déli végén, Gyálánál pedig *Les-völgy* nevű helyet jegyeztek fel. Györffy (4: 191) szerint „Csepelt feltehetően István király építette ki udvarhellyé, aki az eladdig többnyire fejedelemmévvél nevezett vezéri szálláshelyek helyébe a királyi udvarházak rendszerét szervezte meg.” Királyi uradalom volta miatt a szigetnek csak kisebb részei kerülhettek magánbirtokba. Ilyen lehetett a IV. Béla-kori Onuz fia Bácsa birtoka; itteni *lak*-ja (domus) utóbb *Lakihegy*-nek adott nevet. A Hebron-völgyi Szent Ábrahám kanonokrend által épített, majd elhagyott és romlásnak indult monostor (*Szent-ábrahámtelke*) helyére telepítette II. Ulászló 1440-ben az Al-Dunánál fekvő Kevéről és két szomszédos helyről a törökök elől menekülő szerbeket; ezek alapították itt *Kiskevi*, a mai *Ráckeve* városát. A tatárok 1241-ben bizonyára behatoltak a szigetre és pusztították népét. *Cséptelek* neve szerint pusztta „telek” lett, de újból benépesült. Utóbb a termékeny és védett sziget vonzotta a környék nélküli lakóit. A sziget helynévanyaga az Árpád-korban egységesen magyar, csak *Besenyő* falu neve mutat besenyő szórványra. Györffy (4: 193, 198, 202, 203, 205, 206) észrevételezi, hogy „A Csepel-sziget helynevei” (Közvélemény HAJDÚ MIHÁLY. Bp., 1982.) történeti adataiban és lokalizációiban hibák vannak.

e) Nógrád vármegye (Györffy 4: 207—322). — A megye jobbára az Ipoly folyó medencéjének középső és felső részén terült el. E nagyrészt erdős hegyektől borított területen az avar kor elején jelentős szláv népesség szállt meg, amely a IX. században úgy tagolódott, hogy az Ipoly medencéje a nyugati, míg a Zagyvái a déli szlávokhoz tartozott. A kettő határát a *Lóc* és a *Daróc* (Nagydaróc, Panyidaróc) helynevek jelzik. (Az elsőt Györffy 4: 211 nyugati szláv, az utóbbit viszont bolgár-szlávnak tartja.) A szláv eredetű helynevek sűrűsége Nógrád megyében a hegyek között nagyobb, mint másutt. Ez arra mutat, hogy itt a honfoglalás előtti szlávok tovább élt. Az sem zárható ki, hogy a megye nevét adó *Nógrád* neve már magyar uralom alatt, a szláv—magyar kétnyelvűség viszonyai között keletkezett. A magyarság 895-ben foglalta el a megye keleti és déli harmadát, a morva végekhez számítható Ipoly-völgy pedig 900-ban került magyar uralom alá. A megye területén megtalálható valamennyi törzs neve (*Nyék*-től *Keszi*-ig), valamint a kabarok közé számítható *Berény* és *Varsány*, *Oszlár*, s talán *Bercel*

és *Kazár*; egyedül az *Örs* hiányzik. Az Ipoly-vidéki Szécsény egy határvédő székely népcsoport központja lehetett. Maga *Szécsény* neve levezethető a szláv **sěk(ti)* 'vág, hauen, hacken' ige posztverbáléjának, a **sěkb* 'vágás, irtvány' főnévnek *-jane* képzős **Sěčane* származékából, amelynek 'vágással irtott földön vagy gyepű mellett lakók' jelentés tulajdonítható. A rejtélyes lázadó Csaba királyfi nevének jelentkezését látja Györffy (4: 212) a Balassagyarmattól délre kereshető *Csabád* falu nevében. De itt van a lótarokról árulkodó *Ménes-patak* is, amelynek déli ága *Csiglafő*-nél ered, s ebben a *Csiglá*-ban (l. a török eredetű *csigla* 'gyepű' szót) a Ménes-patak régi nevét kereshetjük. Ismeretes, hogy Kézai Simon XIII. századi hun története szerint Attila halála után keletre menekült fiának, Csabának visszamaradt hun-székelyei húzták meg magukat a Csigla mezein (a *csigla* nevű gyepükön), s ez a kalandozás-kori Csaba herceg székely népére vonatkozatható. Őrnépekről tanúskodik a Szécsény és Balassagyarmat közötti *Sztrázs* > *Trázs* (a XX. sz. eleje óta *Őrhalom*). A ma *Hollókői-patak*-nak hívott egykori *Zekelchepatak* nevében Györffy (4: 212) a *ch*-t inkább *c*-nek, mint *cs*-nek olvassa, s felteszi, hogy a *székely* törzsnév szláv továbbképzésével lehet dolgunk. Itt keresi a magját a környékeliek *palóc* elnevezésének is. A XI. századtól a Galícia, Dél-Lengyelország és Morvaország területéről jött szláv telepések bizonyára sokat szenvedtek a maguk nyelvén *polovci* ~ *plavci* néven emlegetett kunoktól, s a hasonló megjelenésű székelyek maradékait is a *palóc* névvel jelölhették. Tehát ugyanaz a folyamat játszódhatott le itt a székelyek maradékaival, mint Pozsony megyében a Kis-Kárpátokon túli határvédő székelyek esetében, akiknek helységneveit utóbb *Plavecký* előtaggal különböztették meg a teleses szlávok. Ilyenek: *Detrekőváralja* : *Plavecké Podhradie* (1420-ban már *Plawcz*: VSOS. 2: 392); *Detrekőszentmiklós* : *Plavecký Mikuláš* (1773: *Blaw*. [= *Blawaczky*] *Sw. Mikulass*: LexLoc. 176); *Detrekőszentpéter* : *Plavecký Peter* (1773: *Blawaczky Sw. Petre*: LexLoc. 176); *Detrekőcsütörtök* : *Plavecký Štvrtok* (1808: *Plawecký-Cžtwrtek*: LIPSZKY, Rep. 1: 513). A kérdéshez l. még FNESz.⁴ 1: 368. — Az „új vár”, *Nógrád* védelmi céllal létesült Géza és István fő udvarhelyei, Esztergom, Visegrád, Dömös, Buda, valamint Udvarhely (ma Udvarhelypuszta Berkenyétől dél-délkeletre) őrizetére. A megye őrzőjére utal az Ipoly-völgyi *Sztrázs* örtelep, a székelyek jelenléte és a Poltár melletti *Őr-hegy* (Györffy 4: 213). *Verőce* (a mai Verőcemaros) nyelvi eredetét illetően Györffy (uo.) elvetné a Dráván túli *Verőce* : *Virovitica* (tkp. 'örvényes patak, ill. ilyen patak menti település') helynévvel való etimológiai azonosítást, és visszatérne Tagányi értelmezéséhez, aki a szláv **vorta* 'kapu' származékát kereste *Verőcé*-ben. Valóban elgondolkoztató a Nyugati-Balkán hegység északi lábánál fekvő bolgár *??á??* város neve, amely a bolgár *????á* 'kapu' kicsinyítő képzős *????á* származékából keletkezett (BEtReč. 1: 183). L. még szerbhorvát *vráca* 'kiskapu, verőce', szlovén *vrátca* 'ua.'. Egy déli szláv *Vratca* > *Vraca* helynévből hangrendi átcsapással alakulhatott a magyar *Verőce*. (A jelenséghez l. NytudÉrt. 139. sz. 15—6.) *Tolmács* a 960-as években beköltözött besenyők törzsére, *Nándor* (Magyarnándor) betelepített dunai-bolgár vitézekre emlékeztet. Talán katonáskodó népelemre utal a Koplányban (ma „Koplányi homok” Szügytől dél-nyugatra) egy várjobbágy nemzetség *de genere Woyn* neve is. (Vö. cseh *Vojín* személynév < *vojín* 'harcos, katona' <: *vojь* 'harc, háború'; SVOBODA, SOJ. 160.) Több falunak szolgálonépekre utaló neve van: az Almás (ma Zebegény) mögötti *Kovácsi*-ban, a Szécsény melletti *Kovácsi*-ban (ma Szécsénykovácsi), a Fülek melletti *Kovácsi*-ban (ma Fülekkovácsi) vasverők laktak, de Györffy (4: 214) vasverőket gyanít *Vanyarc* (vö. FNESz.⁴ 2: 730) és *Kalapat* (ma *Kalapat-dűlő* Kisterenyétől kelet-északkeletre és *Kalapat-tető* Nemtitől észak-északnyugatra; l. 1988/89: A Karancs, a Medves és a Heves-borsodi-dombság turisztatérképe, 1: 60 000) egykori lakóiban is. *Kalapat*-hoz vö. szerb-horvát *Klópot* 'helység Montenegróban a fővárostól (Podgorica / Titograd) észak-

keletre' (HASz. 5: 90) < *klopot* 'csattogás, csörgés, csörömpölés, zörgés'. L. még bolgár *клопом* 'kolomp, csengő; harang' (BEtReč. 2: 468). *Kalapat* régi adatait *Kalapács*-nak (1413: *Waraskalapach* / *Vasaroskalapach*: ZsigmOkl. 4: 76, 769, 770, l. még CSÁNKI 1: 100) szokták olvasni, de a Györffy (4: 254) által a vizsgálatba újonnan bevont legrégebbi adat, valamint a mai névalak egyértelműen *Kalapat* névalakot igazol. Ebből magától értetődően az is következik, hogy a magyar *kalapács* első — helynévi — alkalmazása-ként eddig nyilvántartott *Varaskalapach*-ot (TESz. 2: 320; EWUng. 1: 667) mint oda nem tartozót törölni kell a *kalapács* köznévi adatai közül. — *Dejtár* szurokfőzőiről, *Nyerges* (Szécsény környékén) nyeregkészítőiről, *Esztergály* (ma Alsó- és Felsőesztergály) fatálcakészítőiről, a Fülel mellett *Daróc* (ma Nagydaróc) és a Losonc alatti *Daróc* (Panyidaróc) vadbórt és tulokszarvat szolgáltató vadászokról, *Kürtös* (ma *Nagykürtös*, *Kiskürtös*) kürtös szolgálatú udvari és várnépekről kapott (kaphatott) nevet, *Szántó* (Zagyvaszántó, Pusztaszántó) névadói rab szántók lehettek, a Balassagyarmattól északra kereshető *Szakácsi*-t udvari szakácsok lakhatták. — Könyves Kálmán 1108-ban a tengermelléki horvátok vezető *Kacsity* (horvát *Kačić* <: *káča* 'sárkánykígyó mint címerállat is') nemzetségének *Slauiz* (DHA 1: 357) nevű tagját nevezte ki Nógrád megye comesének. A comes nevéhez l. horvát *Slavić* személynév (<: *Slavoljub*, *Slavomir*, *Slavogost* stb.). A horvát comes kinevezését az a Szent László által gyakorolt elv világítja meg, hogy szláv többségű alattvalók fölé szláv nyelvű vezetőt kell állítani. A tatárjárás erősen sújtotta a megyét. Györffy (4: 218) becslése szerint a pusztulás megközelítette a 35—40%-ot. — A megye lakossága 1332 táján túlnyomóan magyar nyelvű volt. A honfoglaláskori szlávság az Ipoly völgyétől északnyugatra emelkedő hegylábaktól felfele maradt meg. Német városi polgárság telepítése Vácon [1074: *Wazenburg*: Györffy 4: 310] és Nagymaroson [1324/...1436: *Neustach* [⊃ : *Neustath*]: i. m. 4: 272] volt jelentős.

Bercel neve a volgai bolgár *berszil* nép nevéből ered. — *Berény* (ma Borsosberény és Karancsberény) neve kabar törzs nevéből alakulhatott. — *Darásdó* (ma Darászdópuszta Varsány belterületétől északkeletre) egy szláv **Draž dol* (tkp. 'Drag völgye') átvétele. Vö. *Dražin Do* 'helység Hercegovinában Trebinjétől nyugatra' (ImMesta. 1973. 127). — *Debercsény* előzményét Györffy (4: 235) egy szláv **děbrčani* [inkább **dьb-рьčane*] 'erdei völgylakók' szóban keresi. — A Szécsénytől északnyugatra fekvő *Dovorcsán*-t neve szerint eredetileg udvari népek lakták, vö. szláv **dvorьčane* <: **dvorьcbь* 'kis udvar' <: **dvorь* 'udvar'. — Az 1302: *Felzerfolua* adat Györffy (4: 240) olvasatában *Felszerfalva*. (Vö. FNESz.⁴ 1: 466 és MEZŐ in: Szavak — nevek — szótárak 249—51.) — *Gács* galíciai telepeseiről kaphatta nevét. — *Hatvan* (ma Palotás, Pásztótól déldélnyugatra) névadója az a *Hatvan(di)* nevű úr lehetett, akiről Hatvan várost elnevezhették, és akinek kútját 1075-ben a közeli Füzegegy határában említették. A Zagyva és Galga mentén öt falu tartotta fenn *Hatvan(di)* emlékét (Györffy 1: 216, 249). — *Megyer* (ma Nógrádmegyer) -*d* kicsinyítő képzővel ellátott régi *Kismegyered* [1329/1375: *Kysmegered*: Györffy 4: 274], Nagyoroszi régi *Oroszd* [1346/XIV. század: *Wruzd*: Györffy 4: 282], valamint a Nyitra megyei *Kalász* régi *Kálozd* [1298: *Kaluzd*: Györffy 4: 402], *Megyer* (ma Tótmegyer) régi *Megyered* [1264: *Megered*: Györffy 4: 423], a Pilis megyei *Nándor* település régi *Nándord* [1276: *Nandurt*: Györffy 4: 659] névváltozata, akárcsak a Nyitra megyei régi *Örsed* [1272: *Wrzed*: i. m. 4: 441] falunév hatásosan csökkenteni tovább annak a kategorikus megállapításnak a hitelét, hogy a -*d* képző semmiféle funkcióban nem kapcsolódik nép- és törzsnevekhez, s nincs egyetlen példa sem efféle -*d* képzős alakulatra. (A jelenségre l. NytudÉrt. 139. sz. 39—40.) — *Oroszd* (ma Nagyoroszi) nevét vagy orosz lakóiról, vagy egy *Oroszd* (!) nevű emberről kapta (Györffy 4: 282). — A Szécsénytől északnyugatra fekvő *Óvár* neve Györffy (4: 282) szerint az *alvár* összetétel mellett magyarázható egy szláv *uhljar* (⊃: *uljar*) 'méhész' szóból is. —

Riba (Györffy 4: 288) szócikkéből nem tűnik ki az, hogy a falu neve 1906 óta *Ipolyszög* (FNESz.⁴ 1: 633). — *Sztrahora* egy néhai vár neve (Györffy 4: 301); romjai a Hollókőtől nyugat-délnyugatra emelkedő, 457 m magas, erdővel borított, *Pusztavár-hegy*-nek hívott hegyen található (1995: A Cserhát turistatérképe. 1: 60 000). A *Sztrahora* név szláv hangzású. Minden bizonnyal egy szlovák *Stará hora* helynévből keletkezett a magyarban végbement összrántódással. (E jelenségre l. NytudÉrt. 139. sz. 27—8.) A szlovák névszerkezet elülső tagja 'öreg, ó', második tagja pedig 'erdő; hegy' jelentésű. Többfelé előfordul: 1787: *Sztara hora*, erdő (ILA 2: 470, Jolsva határában); 1750: *Nad starow hworow*, erdő, 1787: *Stara hora* (ILA 4: 77, Szásza határában); 1776: *Sztara hora*, erdő (ILA 4: 96, Szirk határában). L. még *Stará hora* 'egy határrész, illetőleg egy 638 m magas hegy Rozsnyó körzetében' (GeogrNázv. 1: 118). — *Vác* a XIV. századi krónikakompozíció szerint egy *Wach*-nak hívott remete után kapott nevet, s e származtatást vallja Györffy (4: 310) is. — *Záhtelke* személynévi előtagjában Györffy (4: 216) az iráni *šah* méltóságnév alán-oszét alakját sejtí.

f) Nyitra vármegye (Györffy 4: 323—493). — A lényegében a Nyitra folyó vízvidékére kiterjedő, de nyugaton a Morva folyóig, keleten pedig a Zsitvaig bővülő térségnek a római kor előtti kelta és germán (kvád) előzményei nincsenek tisztázva. Az avar kagánok már a gepidák és langobárdok feletti győzelmük (567—569) után birtokba vették a területet. Jelentősebb benépesítésre csak a közép- és késő avar korban, a megdöntött Onogur Birodalom bolgár-törökjeinek s kisebb alán és keleti szláv népelemeknek beáramlásával kerülhetett sor. Idővel nyugati szláv népcsoportok kerültek fölénybe, akik kisebb-nagyobb fejedelemségeket hoztak létre, de ezek csak időlegesen egyesültek cseh, morva vagy fehér-horvát uralom alatt. Az elenyészett Avar Birodalom utódállamszerű fejedelemsége volt a Keleti-Frank birodalom, illetőleg a Német-római Császárság által hódoltatott és hűbéressé tett Nagymorva Fejedelemség, amely 840 előtt bővült a Nyitra-vidékről elűzött szláv fejedelem, Pribina pannoniai területével, amelynek birtokközpontja Zalavár volt. A Nyitra folyóról nevet kapó *Nyitra* vár előzménye a morva fejedelemség idejére megy vissza. 870 körül itt Rómához tartozó szláv szertartású püspökség létesült, de a görög—szláv Metód érsek e részen is folytathatott térítő munkát. A honfoglaló magyarok Pannónia 900. évi elfoglalásával egy időben vették birtokba a Nyitra-vidéket. A térségben sűrűsödnek az Árpád-fiakra (Üllő, Tarmacs ~ Tormos, Tevel, Taksony, Lél, Súr ?) emlékeztető nevek. Egy 942-ben, arab forrásban feljegyzett és [B]asman-nak olvasható nevű magyar vezérnek mint itteni szállásbirtokosnak az emlékét őrizhette meg négy ilyenféle helynév (*Bosmán, Basmán, Bossány, Basnan*). A Zsitva melletti *Vajk* falu névadója *Vajk* (Szent István) lehetett herceg korában (Györffy 4: 484). Katonáskodó népelemre mutatnak a törzsnévből alakult falunevek (*Megyered, Kürt, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi*, a kabarnak vélhető *Berény, Berencs, Örsed*). Korai hospes népelem Nyitra városában mutatkozik, mégpedig siita mohamedán iráni khvárezmi (káliz) pénzverők és pénzváltók, már a X/XI. századtól zsidók, majd latinok (olaszok). Fejlettebb kézművesség és kereskedelem a németjogú városokban alakult ki. A telepített agrár lehetőknek szláv népességük volt. A tatárjárás elnéptelenítette a megye sűrűbben lakott déli és középső vidékét. IV. Béla a megye legnagyobb, nyárhídi (érsekújvári) uradalmát kun főembereknek adta oda betelepítés végett, majd Nyárhíd pusztáit a kunoktól elvéve a premontreieknek adta. A megye legfőbb urává Csák Máté vált, aki trencsényi várából kiskirályi tartományuraságot épített ki. A népesség számbeli és nyelvi megoszlására nézve a jövő kutatásaitól várható pontosabb becslés. A tatárjárás előtt a népsűrűség és a magyar nyelvhatár nőtt a hegylábakig. A Nagytapolcsánytól nyugatra fekvő Sárfő (Nyitrasárfő) határnevei (és szolganevei) már a XII. század végétől jelentős magyar

nyelvű lakosságról tanúskodnak. A magyar és szláv személynevek tényleges megkülönböztetését csak a török kori defterek összeírásai teszik lehetővé; ezekben ui. a jobbra délszláv adószedők a magyar és szláv neveket a lakosság nyelvén tüntették fel. A megye etnikai viszonyai a XIV. század derekától változtak meg erőteljesen, amikor az erdős vidékekre, a lehotákra nyugati szláv (főleg morva és sziléziai) csoportokat telepítettek, a Morva menti új szláv telepésekbe pedig 1327-től beolvadtak a sasvári székely lövők (szlávos néven *levárd*-ok). A bajmóci uradalomba Csák Máté kezdeményezésére soltészek közreműködésével német telepések költöztek.

Baranya (vár) Györffy (4: 350) szerint boronafalú vár volt (Vö. BENKŐ, Név és történelem 76.) A dél-morvaországi Uherské Hradište 1200 előtt Magyarországhoz tartozott; talán vele azonosítható. — *Berencs* (ma Berencsváralja) a *Berény* törzsnév kicsinyítő képzővel bővült alakja, olyanféle, mint a vele határos *Megyered* (ma *Tótmegyér*) neve (Györffy 4: 355, 423). — Az idővel elenyészett *Borodnok* (*Brodnik*) nevéből következtethetően e Vág menti faluban szláv révészek (vö. szerb-horvát régi *brodnik* 'révész' <: *brod* 'gázló': EtSlSjz. 3: 38) laktak. — *Csitár*-t (Felsőcsitár) neve szerint eredetileg királyi pajzsgyártók laktak (Györffy 4: 368). — Az elenyészett *Csősz* királyi hírvivő és ör szolgálatú lakóiról kapta nevét. — *Davarcsány* (Györffy 4: 370) egykori helyét egy határrész mutatja Nyitra és Nyitraivánka között félúton (Podrobný autoatlas. Slovenská republika. 1: 100 000. 1995—96. 80). Nyelvi eredetéhez l. szlovák *Dvorčany* <: *dvorec* 'kis udvar(ház, -hely)' <: *dvor* 'udvar(ház, -hely)'. Tkp. értelme 'kis udvarhelyen lakók'. — *Décs(i)*, *Gyücs*e (ma Décskelecsény) egy *Décse* (Géza) nevű személy emlékét őrzi (Györffy 4: 371). — Az elenyészett *Décsény* névadója *Dechen* comes (1240) volt (Györffy 4: 371). — *Dovor(ány)* (ma *Nagy-* és *Kisudvar*) királyi vagy hercegi udvar helye volt (Györffy 4: 376). Nyelvi eredete: szlovák *Dvorany* (tkp. 'udvarhelyen, -házban lakók'). — *Dusnok*-on torló szolgálatú népek lakhattak (Györffy 4: 378). — *Elefánt* (ma Alsó- és Felsőelefánt) neve a Roland-énekkal elterjedt mondai Olivant-kürtre utaló személynévből eredhet (Györffy 4: 380). — *Elő* ~ *Jelő* (ma határrész Nyitra alsó részén *Előd* alakban) névadója Árpád vezér Tarhos után következő fia, *Jelech* (> *Jelő*), más alakban *Ilech* (> *Elő*, *Ülő*) lehetett (Györffy 4: 382). — Az elenyészett két *Ete(j)* falu a káliznak tekinthető *Etej*-ről kaphatta nevét (Györffy 4: 382). — *Födemes*-t (Zsitva-födemes) neve szerint királyi méhészek laktak (Györffy 4: 383). — *Galgóc*, magyar néven *Szolgagyőr* határvárat István király létesítette. A *Galgóc* név szláv eredetű, de a kételemű *Szolgagyőr* eredete vitatott (Györffy 4: 388). — Az ismeretlen helyű, elenyészett *Garam* (*Gron*) neve Györffy (4: 390) szerint összefügghet a Nyitrától keletre fekvő *Pográny*-nak **Po-gran* (tkp. 'határ melléki') értelmezésű nevével. (Vö. FNESz.⁴ 2: 357.) — *Gerencsér*-t (ma *Nyitragerencsér* és *Lancsár*) királyi fazekasok (gerencsérek) laktak (Györffy 1: 390). Az 1394 óta adatolható *Lancsár* előzménye egy déli szláv *Lončari* (tkp. 'fazekasok, gerencsérek') volt (FNESz.⁴ 2: 12). — A mai Érsekújvár területén, a Nyitra folyó hídjának keleti oldalán kereshető *Hídelő* (Györffy 4: 397) neve ritka antonimája a sokféle — Nyitrában is — előforduló *Hídvég*-nek. — *Itó* (ma *Alsójattó*, *Felsőjattó*) neve 'itató' jelentésű (Györffy 4: 400). Vö. *Ökörítőfülpös* (FNESz.⁴ 2: 295). Az *Itó* > *Jató* fejlődéshez l. *Ivánkafalva* > *Johankafalva* > *Jankafalva* (FNESz.⁴ 1: 649). Értelmezhető a *Jalóc* > *Ilóc* (NytudÉrt. 139. sz. 23)-féle név eleji hangzövetesztés (aferézis) reciprokumaként. — *Kalász* (*Kálozd*) Nyitrától kelet-délkeletre az iráni nyelvű káloz (khvárezmi, khvaliz, horezmi) mohamedánokról kapta nevét, akik a kazáriai kabarokkal csatlakoztak a magyarokhoz, s itt mint pénzverők és vámosok működtek, kivált Nyitra megyében (Györffy 4: 402). — A mai Üzbég területén kereshető *Kendi*-t a kende széttelepített kékkend népei lakhatták (Györffy 4: 404). — A mai Berekszeg területén kereshető elenyészett *Kesztelen* (Györffy 4: 408) nevével feltehető, hogy egy nyugati

szláv **Kostelany* (tkp. 'egyház emberei, egyházas hely lakói') > magyar **Kosztolány* (l. FNESz.⁴ 2: 195 *Nagykosztolány* a.) helynévből keletkezett a magyarban végbement hangrendi átcsapással. (A jelenségre l. NytudÉrt. 139. sz. 15.) — A Semptétől délkeletre fekvő *Királyi* (Györffy 4: 409) neve arra utal, hogy a falu királyi adományból lett a zabori apátság birtoka. — *Korlátkö* várának építője bizonyára Győr nembeli Óvári Konrád volt (Györffy 4: 412). — A Nagytapolcsánytól délre fekvő *Kovarc* neve inkább a nyugati szláv *kovarci* 'kovácsok' szóból, semmint a kabarok *kovár* nevéből vezethető le (Györffy 4: 414). — Az Érsekújvár határának északkeleti szögletében fekvő *Lovász* királyi lovászokról kapta nevét (Györffy 4: 419). — Az *Osztró* (Györffy 4: 440) helységnév *Sztró* változatára l. a név eleji hangzóvesztés (aferézis) jelenségét (NytudÉrt. 139. sz. 23). — A Nyitraújlak közelében kereshető *Örsed* neve *-d* képzővel bővült törzsnévből való (Györffy 4: 441). — A Nyitra város délnyugati szélén fekvő *Paruca* (később népetimológiával *Párutca*) ~ szlovák *Parovce* egy *Pár* nevű várjobbágy-ösről (de gen. *Paar*) szlovák névadással elnevezett falu (Györffy 4: 443). Tkp. értelmé 'Pár emberei, Párék'. — Próna (később Németpróna) 1332. évi határjárásában szerepel egy *SykETFeneuerdeu* (Györffy 4: 449; l. még OklSz. 843) nevű fenyves, amelynek *siket*-néveleme ugyanúgy 'hallgatag, csendes, néma, zajtalan' értelmű, mint az erdő- és hegy-névként többfelé használatos *Hallgató* (FNESz.⁴ 1: 562, 2: 187). — *Széplak* (ma Ószéplak) nemesi udvarhelyről kapott nevet (Györffy 4: 468). — *Szerbőc* (szlovák névalakja *Svrbice*) nevében Györffy (4: 468) szerint talán a *szerb* népnév rejlik. Ám a szlovák névalak lehetővé tesz egy szláv **Svrabice* helynév feltevését. Ennek személynévi tövéhez l. óegyházi szláv *svrabъ* 'viszkető kosz' (MIKLOSICH, Lex. 829), szerb-horvát *Svrabić* családnév (LHP. 627), cseh **Svrab* személynév (SVOBODA, SOJ. 195). L. még cseh *Svrabov* helynév (PROFOUS 4: 262). — *Taránytelke*, *Tarján* nevében a magyar *Tarján* törzsnév változata rejlik (Györffy 4: 474). — *Tarmacs* (ma *Tornóc*) neve Györffy (4: 475) szerint Árpád dédunokája, *Termatzu* (*Tormás*) nevéből ered, kinek itt lehetett egyik szállása a X. század közepén. A *Tormos* víznév (Györffy 4: 327, 332, 477) idevonását Györffy (4: 332) ugyancsak lehetségesnek vélte. — A Nyitra város délkeleti részébe olvadt *Tereme(c)s* neve Györffy (4: 332, 476) szerint a szláv, de végső fokon talán török eredetű magyar *terem* 'sátorpalota' képzett alakjának tartható. (Vö. BENKŐ: MNy. 1998: 156—165.) — A Galgóc környéki *Tolmács* (Györffy 4: 477) inkább a bese-nyő *Tolmács* törzsbeliek települése, semmint tolmácsok faluja volt. — A Vágsellye környékén kereshető *Udvarc* (Györffy 4: 478) nevét királyi udvarhelyről vagy udvari népekről kapta. Vö. szláv *dvorec* 'kis udvar(hely, -ház)'. — *Udvarnok* (ma Bélaudvarnok) népei eredetileg kenyéradó udvarnokokként szolgálhattak (Györffy 4: 479). — *Újvár* (ma *Holics*) régi *Fehéregyház* (Alba Ecclesia) neve királyi kápolnára utal, amely mindig királyi udvarházhoz tartozott. Cseh-morva *Holič* neve bizonyára a régi magyar *Galics* 'Galícia' nyugati szláv alakja, s ez esetben nevét halicsi „orosz” (ajtónálló, ill. kapu-)örségről is kaphatta (Györffy 4: 481). — *Üzbég* (Györffy 4: 483) szláv eredetű neve külföldről menekült szolgákra utal. — *Vecse* (ma Vágvecse) névadója egy *Vecse* nevű úr lehetett, kinek utóda (1248) is e nevet viselte (Györffy 4: 486). — *Vicsap* (ma Kisvicsap és Vicsápapáti) Györffytől (4: 487) eredetmagyarázat nélkül hagyott neve etimológiailag azonos két Trencsén megyei elenyészett helység *Vicsap* (FEKETE NAGY, Trencsén 205, 206) nevével. Csehországban *Vyčapy* (PROFOUS 4: 656), Morvaországban *Výčapy* (HOSÁK—ŠRÁMEK 2: 758) található. A cseh és szlovák (*Výčapy*) nevek tréfás-gúnyos árnyalatúak, s eredeti jelentésük 'gyülekezés, jöttment, máshonnan ideköltözött népség falva' lehetett. — *Zobor* neve (Györffy 4: 491) az óegyházi szláv *szborъ* 'gyülekezés, konvent' szóra vezethető vissza, s az itt létesített monostorra vonatkoztatható. Magyar vezérnév (< *Zombor* ?) mellett Györffy más szláv etimológiát is lehetsé-

gesnek tart. — A Ghymes vár alatt kereshető *Zsigárd* (Györffy 4: 493) régi alakváltozata *Asgar*, *Isgar* volt. Etimológiailag nem lehet azonos a Vágsellye környéki *Zsigárd* személynévi eredetű nevével (FNESz.⁴ 2: 818). A *Zsigárd* ~ *Asgar* ~ *Isgar* esetében ki lehet indulni egy szláv **Žbgar*- helynévből, amely a *žbg*- (vö. óegyházi szláv *žbgŏ* 'felgyújt, éget') igető *-ar*-képzős származéka lehet (STANISLAV, SlovJuh. 2: 603). Vö. cseh régi *zharzy* [= *žhāri*] 'combustores: gyújtogatók; égetők, mész- vagy szénégetők' (Husz János prédikációiból: PROFOUS 4: 837 *Žhery* a.; a magyarországi latin *combustor*-ra l. MKLSz. 2: 190). A szókezdő mássalhangzó-torlódás többféle feloldási módja eredményezhette a *Zsigárd* ~ *Asgar* ~ *Isgar* alakhármast. A *Zsigárd* változat végződése a magyar *-d* képzővel azonosítható.

g) Pest megye (Györffy 4: 495—579). — Az államalapításkor a Duna két partján elterülő Visegrád vármegye volt az elődje a később önállósult Pest és Pilis megyének. A két megye földrajzát Györffy a Dunával kettéválasztva ismerteti úgy, hogy Pest megyét a Dunától keletre, Pilis megyét pedig attól nyugatra írja le. De számba veszi Pest megyének a pilisi oldalon levő helységeit is. A Dunától keletre eső vidék felső, erdős részére az avar korban szláv lakosság költözött, s helynevekben is nyomot hagyott. „Vitatott viszont, hogy a bolgár-szláv eredetű *Pest* név a honfoglalás előtt itt élt bolgárok nyelvéből ered-e, avagy utána nevezték el, akár ide telepített bolgár-szlávok, akár magyarok, akiknek nyelvében a 'kemence' jelentésű *pest* szó már Etelközben meghonosodhatott.” (Györffy 4: 498.) A magyarság 895-ben szállta meg a Dunától keletre eső területet, s 900-ban Pest megye az ország közepe lett. Törzsi helynevek a pesti oldalon szórványosan mutatkoznak (*Megyer*, *Keszi*, *Kér*, *Nyék*). A pesti bősörmények eredetileg nem bolgárok lehettek, hanem a honfoglalókkal bejött khorezmi kálizok, s számukat 955 után gyarapíthatták volgai bolgárok. Pest lehetett a hazai mohamedánok fő helye. A tatárjárás a megyében páratlan, 75%-ot megközelítő pusztítást végzett. A megye dombvidékén helynevekben mutatkozó szláv szórványnépesség a XIII. századra elenyészett, s a pesti bősörmények sem éltek meg az Árpád-kor végét. Az 1200 után Pestre behívott bajor telepések maradványai átköltöztek a budai Várba. A betelepülő kunok a megye déli határánál szálltak meg.

Bercel (ma Ceglédbercel) a kazár birodalomban élt *bercel* népről kaphatta nevét (Györffy 4: 510). — *Cinkota* Györffy (4: 513) szerint királyi vagy hercegi allódióm, mégpedig *szín* 'terem'-szerű udvarházas birtokközpont volt. Ebből az következik, hogy a helynevet *szín*- előtagú összetételnek véli. — *Csabarákosa* (ma Rákoscsaba) Aba nembeli Csabáról, Szent István 1002-i nádoráról kaphatta nevét (Györffy 4: 513). — *Csomád* 1219-ben Csanád nembeli Csanád birtokaként tűnt fel, de névadója nem ő, hanem hasonló nevű őse lehetett (Györffy 4: 514). — *Dabas*-t egy *Dabas* (Dobos) nevű köznemes leszármazottai lakhatták (Györffy 4: 514). — *Ecser*-rel kapcsolatban Györffy (4: 515) megemlíti, hogy 942-ben a magyarok második vezérének a neve arab forrás szerint *Ecser* lehetett. — A Dabas határában kereshető *Foglár* neve feltehetően fogoly-madárral szolgáló emberek megnevezéséből ered (Györffy 4: 517). — *Iklad* eredetileg egy *Iklad* nevű, Zsidó nembeli vagy beházasodott nemes két birtokát jelölte (Györffy 4: 521). — *Kartal* (Györffy 4: 525) helység a *Kartal*, más néven *Kurszán* nem ősi birtoka. — *Káta* (ma *Nagykáta*) helység a *Káta* nemzetség Szent István-kori őseről kapta nevét (Györffy 4: 526). — Az Ócsa határában kereshető *Konyha* (Györffy 4: 528) neve szerint egy nagyobb egyház konyháját ellátó erdős föld volt. — *Kövérfölde* (*Kevér*) címszó alá sorolta Györffy (4: 529) azt a *Kuer* adatot, amelyet *Kőér*-nek szoktak olvasni (l. FNESz.⁴ 1: 789 *Kőbánya* a. és 790 *Kőérberek* a.) — *Mácsa* (ma Galgamácsa) szócikkében Györffy (4: 530) megállapítja, hogy a Zsidó nemben 1237 körül két *Macha* nevű személy szere-

pelt. — *Mogyoród* eredetileg egy hegynek a neve volt (Györffy 4: 532). — *Oszlár* (ma Oszlárpuszta) egy alán néprész török nevét viseli, s így a törzsi helynevek közé sorolható (Györffy 4: 535). — *Pécel* nevét bizonyára az Aba Sámuel pártoló *Pezli* nevű főúr után kapta (Györffy 4: 537). — *Pest* (ma Budapest) nevérol Györffy (4: 543) így vélekedik: „*Pest* neve bolgár-szláv eredetű és ugyanúgy (mészégető) kemencét jelent, mint a Pesthez északon csatlakozó *Bécs* ... neve, mely a végső fokon iráni eredetű *bécs* szóra vezethető vissza. E párhuzamos névadás egy összefüggő területre valószínűvé teszi, hogy *Pest* névvel eredetileg a Duna bal partján álló mai városmagot jelölték, és a pesti rév jobb partján, a budai oldalon kialakult másik *Pest* település ... elnevezése másodlagos.” — A Pestújhely külső részén kereshető *Regtelek* valaha *regös*-nek (*regus*) nevezett királyi mulattatók földje volt (Györffy 4: 554). — *Úri* helység neve szerint eredetileg hercegi birtok lehetett (Györffy 4: 562). — A mai Taksony-szigettel azonos *Üllő*- (*Ilbű*)-sziget török eredetű neve, *il+begh* 'a nemzet(ség) bégje' főúri cím lehetett (Györffy 4: 562). — *Üllő* helység elterjedt felfogás szerint Árpád harmadik fiának, *Jelő*-nek vagy *Üllő*-nek a nevét tartotta fenn (Györffy 4: 562). — *Vacs* (ma Pusztavacs) neve korábbi *Ocs* névalakból (Györffy 4: 562) fejlődött, s így a magánhangzó előtti *v* előtéhang példatárát gyarapítja. (A jelenségre l. NytudÉrt. 139. sz. 40). — Az Alsónémedi határában kereshető *Verneltelke* Werner XIII. század végi budai főbíróról kaphatta nevét (Györffy 4: 564). — A Tápiószecső határában fekvő egykori *Zaheus* nevét a XIII. század végén élt *Zaheus* után kaphatta, aki a közeli Sőregen lakott (Györffy 4: 564). — *Zsidó* (ma Vácegres) falu a Zsidó-nem őseről kapta nevét (Györffy 4: 565). — Pest megye pilisi oldaláról mintegy két tucat helységet mutat be Györffy (4: 566—579). A sokáig *Kána* néven nyilvántartott, a mai Kamaraerdővel és Kőérberekkel azonos hely nevét Györffy (4: 571) *Kán(y)a*-ként adja meg a szócikk fejében, s ekként indokol: „Tinódi Sebestyén Krónikájában a »Buda veszéséről és Török Bálint fogságáról« [1541] írt 16. fejezetében így szól: »Házától sietett az romlott Budába; immár basa vala *Kányánál* táborba, Szent Gellérnél vannak némötök barlangba« (Bp. 1984. 442). Nevének *Kánya* olvasatát támogatja, hogy *Kányakapu* volt 1531-ben Sasad puszta Kánya felé eső határrészének a neve” (Bud. Rég. XIV. 386). Idekapcsolja Györffy a *Kamaraerdő* nevet is úgy, hogy Kánya német *Kammerwald* (< **Kanaer Wald*) nevét fordíthatták le *Kamaraerdő*-re. (Vö. FNESz.⁴ 2: 677.) — *Kelenföld* eredeti *Kreinfeld* ~ *Greinfeld* neve Györffy (4: 573) szerint a német *grein* < középfelnémet *grien* szóból ered, és az Ördögárok torkolata tájékának kavicsos földjével hozható kapcsolatba. A névadók feltehetően azok a szászok nevezett (1240), vallonnal kevert (1298), Rajna-vidéki németek voltak, akik II. Géza korában költöztek be Magyarországra s innen Erdélybe. — *Tétény* (ma Nagytétény, Budatétény) neve az egyszer *Tuhutum*-nak, másszor *Tuhtum*-nak írt, de *Tühütüm*-nek ejtendő (tévesen *Töhötöm*-nek olvasott) honfoglaló vezér nevéből származik, amely a türk *tigin* 'kagáni herceg' szó -*t* képzős és birtokos -*m* raggal ellátott alakja (Györffy 4: 577). — *Torbágy* (ma Biatorbágy és Törökbálint) régi német **Turbalen* [1411/1436: silva nostra *Turbayden*] nevének Török Bálint itteni (Örs melletti) birtoklásával egyeztetett neveként magyarázza Györffy (4: 578) a *Törökbálint* helységnevet. — A mai *Péterhegy* (Budapest XI. és XXII. kerületének határáján) táján kereshető *Verneltornya* azzal a budai *Werner* [fia] Lászlóval kapcsolatos, aki ott 1300 körül tornyot épített (Györffy 4: 579). A mai *Péterhegy* Korcsolás Péter XVI. századi majorságáról vehette nevét (uo.).

h) Pilis megye (Györffy 4: 581—714). — Eredetileg a Pilis erdős hegységre kiterjedő erdőuralom volt Visegrád vármegye területén. III. Endre alatt következett be az erdőispánság megyévé alakulása és több Buda környéki falu magába fogadása. Pest és

Pilis megye időben is változó határa nem állapítható meg biztosan. Kérdés, hogy Buda melyik megyébe tartozott. A XIV. század elejéig Óbuda inkább Pest megyéhez számítható. Később Pilis megyéhez sorolták. A megyének nevet adó *Pilis* hegy, amelynek magassága nem 489 m, ahogyan az Györffynél (4: 585) szerepel, hanem 757 m, fátlan tetejéről kapta szláv eredetű nevét. A megye területe a Krisztus utáni évtizedektől csaknem 400 évig a római birodalom limesének mintegy északkeleti sarokbástyája volt, ahol több nagy táborerőd alatt Pannonia székvárosa, *Aquincum* is kiépült. A magyar fejedelmek Pannonia 900 őszén történt elfoglalása után székhelyül választották. Györffy (4: 587) szerint a kende címet viselő Kündü fia Kurszán az Árpád-korban *Kurszánvára*-nak nevezett római nagy amfiteátrum mellett választotta meg téli szállását, míg a vezérlő hadúr, Árpád nyári szállása kezdetben a *Nagysziget*-nek nevezett Csepel-szigeten volt, majd Kurszán 904-ben történt halála után Árpád Óbudára tette át székhelyét. Budát törzsi és népi helynevek körítik (*Orosz, Kalász, Jenő, Megyer, Örs, Nyék, Keszi, Nándor*). Korábban Györffy (4: 588) Árpád idejére tette a törzsi helynevek telepítését, de ma lehetségesnek tartja az Árpád halála utáni X. század egész folyamán a levert vezérek területének törzsi katonasággal való megszállását, s ha a dunai bolgárt jelentő *Nándor* és a X. században a varéggal azonos *Orosz* is közéjük tartozott, telepítésük az augsburgi csata (955) utánra valószínűsíthető. Bizonyos feltevések szerint az a törzs szállt meg valamely területen, amelynek neve ott nem található. Pest és Pilis megye vidékén nincs *Tarján* törzsi helynév. Lehet tehát, hogy ez volt a *Tarján* törzs lakóhelye. A *Tarján* név a kazár uralmi rendben a fővezér címe volt. — Géza és Szent István a budai székhellyel szemben Esztergomot részesítette előnyben, és az Esztergomot keletről védő Visegrádot tette meg megyeszékhelynek, alája rendelve a későbbi Pest és Pilis megye területét. A szolgálónépek sorából ismeretes kenyéradó udvarnok, szántó, vinitor-szőlős, boradó boros, pék, szakács, fürdős, szekeres, nyerges lovat tartó, szekeresz-ács, harangozó, erdőóvó és (helynevek révén) kovács. A tatárok 1242 január végén keltek át a befagyott Dunán, és teljesen elpusztították az addig *Budavár*-nak nevezett Óbudát, de a pusztulás kisebb volt, mint a pesti oldalon. Budavárnak a Várhegyen való felépülése s a pesti és váraljai polgárok felköltözése által új székhely létesült, amely átalakította a környéket és a megye társadalmát is. Az emelkedő Budavár és Visegrád mellett Óbuda elvesztette jelentőségét. — A környék X. századi szlávtsága, amely feljebb a *Pilis, Visegrád, Vajonca* (ma Határréti-árok Csobánka és Pilisvörösvár között), s alább a *Kalacsne* (ma Irhásárok Budapest XI. és XII. kerületében) és más helyeknek nevet adott, a XII. századra elenyészett. Jelentős bajor hospes-telepítés a XII. századtól Ecilburg-Óbuda, Kelenföld pedig Rajna-vidéki „szász” és vallon telepítés. 1243 után a pesti bajorok a várba települtek. Hozzájuk várbeli utcáknak is nevet adó olasz és zsidó lakosság járult. Keleti népelemek voltak a XIII. századra elenyészett mohamedán kálizok Kalászon, és a XIV. században Piliscsaba mellé, Jászfaluba települt jászok.

Budavár hegyének tatárjárás előtti lakottságára nincs írott adat. Hegyi várossá való fejlesztése IV. Béla műve, aki a tatárjárás után elkezdte a városok hegyre telepítését és erősítését, elsőként 1241-ben Zágráiban. — *Fehéregyház* címszó alatt Györffy (4: 634) arról tájékoztat, hogy az óbudai hegyek lábánál fakadó bő langyos vizű forrás (ma Árpád-forrás, Bécsi út 249) körül egy *Bánya* (tkp. ’meleg vizű fürdő a szabadban’) nevű település terült el. Az anonymusi hagyomány szerint 907-ben felette, a hegyoldalban temették el Árpád fejedelmet, s utóbb sírja fölé templomot építettek, amelyet *Fehéregyház*-nak neveztek. Az Árpád-kori Fehéregyházat mindaddig nem sikerült megtalálni. Magyar nevét (*Feiereghaz*) egy 1702—14 közötti periratban még feljegyezték. — *Felhévíz* (a mai Margit-híd budai hídfője és a Rózsadomb körül) német *Aigen* nevében Györffy (4: 637) szerint a kelta és római korban jelentőségre szert tett hévizekkel kap

csolatos *Aquincum* neve élhet tovább, bár számításba veszi a német *Eigen* 'udvarhely' főnevet is. — A Jenő törzsbeliéről elnevezett (*Pilis*)*borosjenő* királyi boradó népeiről kaphatta *boros* névelemét (Györffy 4: 640). Erre a megállapításra jutott MEZŐ (MNy. 1993: 9) is. — *Káliz* (ma Budakalász) khvárezmi mohamedán eredetű lakói a megyeri rév vámolói lehettek (Györffy 4: 641). — *Nyúlsziget* (ma Margitsziget) vadnyulakban való bőségéről kaphatta nevét (Györffy 4: 652). 1319 óta IV. Béla leányáról *Szent Margit-sziget*-nek is nevezték (Györffy 4: 650; a 652. oldalon 1318 szerepel évszámként). — A római *Castra ad Herculem* helyén települt *Marót* (ma Pilismarót) onnan kapta nevét, hogy a magyarok a X—XI. században ide *marót*-nak nevezett morvákat telepítettek (Györffy 4: 657). — Egy 1394. évi oklevél alapján Györffy (4: 659) a Békásmegyérhez tartozó „almegyeri” rév párjaként „felmegyeri” révet tételez fel Pócsmegyernél. Mind-egyeddig csupán török kori források szólnak Pócsmegyerről. — A *Nándor-hegy*-nek nevezett Sváb-hegy lábánál, a Kút völgy táján kereshető *Nándor(d)* dunai bolgár település (Györffy 4: 659). — *Óbuda* város az ókori Aquincum helyén települt. Délnémet telepe-pek azonosították a Nibelungen-énekben szereplő Attila (Etsel) hun király *Etzelenbürge* nevű székhelyével. Az ókori Trója-regény kora-középkori frank változata szerint a frankok, akiknek egyik törzse a *Sicamber* nevet viselte, pannóniai tartózkodás után költöztek Franciaországba. Ezért eredeti hazájukat, *Sicambriá*-t Pannóniában keresték, és Budával azonosították. A magyarok *Budá*-t egy *Buda* nevű udvari főemberről nevezhet-tek el. Gizella és Péter korában (1030—46) a krónikák három *Buda* nevű királyi küldöt-tet említenek; ezek nevét Györffy (4: 678) az ófelnémet *budo* 'Bote, missus, [udvari] küldött' tisztségnévből tartja levezethetőnek. (Az ófelnémet *boto* 'Bote'-hoz kapcsolható régi német személynevek közül l. *Bodo, Boda, Buto* stb., FÖRST.² 320—1.) *Budavár*, röviden *Buda* a tatárjárásig Óbudának volt a neve, s csak a Várhegy beépítését követően vitték át e nevet a budai Várra. Sajátos jelenség, hogy Óbuda tágas határát a Duna és a hegyvidék felől törzs- és népnévből képzett helynevek (*Jenő, Besenyő, Megyer, Örs, Nyék, Keszi* és *Nándor*) kerítik. Budának *Óbuda* névvel való jelölése szórványosan 1260 körül jelenik meg, első ízben 1258—59 körül, megkülönböztetésül *Pestvár*-tól (a hegyen épült Budavártól) és *Újbudá*-tól (Budaváraljától, a mai Vízivárostól). — Figyelmet ér-demel a budai tizedszedő kerület [1295: de *magno cutello B-si*: Györffy 4: 671, 684] 'budai nagy kés' neve. (E sajátos jelentésben használt hazai latin *cultellus*-hoz l. MKLSz. 2: 433 és Nyr. 1991: 255—6.) — A Dera-patak torkolata alatt, Szentendre és Budakalász határánál levő X—XV. századi faluhellyel azonosítható *Orosz* település feltehetően orosz testőrökről kapta nevét (Györffy 4: 687). Meglehet, hogy innen, az óbudai vár közeléből telepítették át az oroszokat a XIII. században a mai Kis- és Nagy-orosziba, ahol állítólag Kálmán herceg (†1241) óta ajtónálló szolgálatot teljesítettek. E két falut csak Károly Róbert korától említik, és a névalak (*Oroszfalva* 'Nagyoroszi': Györffy 4: 282) is későbbi típusú. — *Örs* (a mai Budaörs) bizonyára egy *Örs* nevű kabar törzsről kapta nevét (Györffy 4: 688). — A budai Római fürdő táján kereshető *Pazándok* (*Pozádnok*) falu (Györffy 4: 689) nevében talán egy szláv **Posadnik* (tkp. ? 'suburbium lakosa', l. *posad* 'suburbium') rejlik. Vö. orosz *Посадники* 'falu a Kaunas-i (Kowno-i) kormányzóságban' (RussGeogrNb. 7: 303). Az óoroszban a *посадникъ* a fejedelmi helytartónak volt a címe. Eszerint a helyes olvasat *Poszadnok*, illetőleg a hangátvetéses *Paszandok* lenne. — A Békásmegyér csillaghegyi részén, a síkon kereshető *Pócsernik* (Pófölde: Györffy 4: 693) falu nevének előtagja a magyar *Pó* személynév (FNESz.⁴ 1: 726 *Kétpó* a.). Utótagjában a szláv **чърнь* 'fekete' személy- vagy helynévi származéka rejlik. L. *Csornok* szócikkét (FNESz.⁴ 1: 342, Györffy 4: 369). — A Szentendre déli részén a Dunába ömlő, ma *Bükkös-patak*-nak hívott *Apor-ügy* nevét feltehetően arról az *Apor* vezérről kapta, aki Taksony fejedelem idejében (958) a magyar hadat Bizánchoz

vezette (Györffy 4: 697). — A Pilisvörösvár területén kereshető *Venécia* (Györffy 4: 705) neve az észak-olaszországi *Venezia* 'Velençe' nevéből való, de az összefüggés részletei homályosak (I. FNESz.⁴ 2: 745). — *Visegrád* (Györffy 4: 700) szláv eredetű neve eredetileg a Salamon-toronytól északra elterülő Sibrik-dombon levő római erőd maradványait jelölte, amelyben kora Árpád-kori udvarház alapfalai kerültek elő. E vár volt a Szent István által szervezett Visegrád vármegye központja. Visegrád nevét 1325-ben *Altus Lapis* vagy *Altum Castrum* alakban kezdték latinul írni. E megnevezés később írói sajátossággá vált. Arra nézve, hogy az idegen eredetű, de értelmileg elemezhető helyneveket régen soha nem fordították magyarra, hanem írásban is meghagyták az élőbeszédben ténylegesen használt alakjukban, jellemző, hogy *Visegrád* neve magyar fordításban történeti forrásban nem található. Csak az elmúlt századfordulón (1898 és 1909) írt művek címében jelentkezik *Magaskő*, *Magasvár*, ám ezek sem a szláv *Vyšegrad* ősalaknak, hanem lazább-szorosabb latin fordításainak, az *Altus Lapis*-nak és az *Altum Castrum*-nak a tükörmásai.

3. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza negyedik kötetének első előzékén térkép szemlélteti, mekkora területet fed már be a történelmi Magyarországból az eddig közzétett négy kötet. Becslésszerűen, szemre azt állapíthatjuk meg, hogy GYÖRFFY GYÖRGY fáradhatatlan munkálkodásának köszönhetően a történelmi Magyarország államterületének több mint feléről már kezünkben van a faluról falura haladó tüzetes leírás. Bár csak minél előbb újra részesülhetnék abban a különleges szellemi élvezetben, amely egy-egy új Györffy-kötet elmélyült tanulmányozásával és ismertetésével jár!

Tiszta szívből kívánok az illusztris szerzőnek jó egészséget és további eredményes alkotómunkát.

KISS LAJOS